

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

ГРОМАДСЬКА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА В ЧЕРНІГОВІ (1894–1902)

Спеціальність: «032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Партика Іванна-Анастасія Ігорівна
студентка 4 курсу ІСТб-1-20-4.0д

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Будзар Марина Михайлівна

Роботу захищено «__» _____ 2025 р.

Оцінка _____

Київ – 2025 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ..	9
РОЗДІЛ 2. ЧЕРНІГІВ У ДОЛІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА.....	14
2.1. Формування Бориса Грінченка в юності та ранній молодості як українського народолюбця.....	14
2.2. Чернігів кінця XIX – початку XX ст.: розвиток міста.....	19
2.3. Б. Грінченко як чиновник Чернігівської губернської земської управи.....	29
РОЗДІЛ 3. БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЧЕРНІГОВІ ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПРОСВІТНИК	34
3.1. Участь Бориса Грінченка в громадсько-політичному житті Чернігова 1890-х – початку 1900-х рр.....	34
3.2. Реалізація видавничого проєкта Б. Грінченка	38
3.3. Роль подружжя Грінченків в упорядкуванні колекції Василя Тарновського	42
РОЗДІЛ 4. БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЧЕРНІГОВІ ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ.....	47
4.1. Б. Грінченко у нарисі М.Чернявського «Кедр Ливана»	47
4.2. Б. Грінченко як член Чернігівської громади у спогадах Марії Загірньої (Грінченко)	50
ВИСНОВКИ.....	54

СПИСОК	ДЖЕРЕЛ	I	ЛІТЕРАТУРИ
.....			56

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець XIX – початок XX століть в історії України характеризується активною участю у суспільно-політичному житті національно свідомої еліти, одне з провідних місць у цьому колі належить Борису Дмитровичу Грінченку (1863–1910). Дослідження діяльності Бориса Грінченка, який навіть серед своїх сучасників-однодумців вирізнявся діяльною життєвою позицією, допомагає усвідомити важливість громадської активності в боротьбі за культурні та мовні права українців у складних політичних умовах того часу. Багатогранна спадщина цього різнобічно обдарованого будителя українського народу, зокрема вивчення змісту й форм його діяльності через взаємодію з тим соціальним середовищем, в якому він перебував, потребує концептуального осмислення.

Помітне місце в біографії Б. Грінченка посів Чернігів, яке в останній третині XIX ст. став одним з помітних суспільно-політичних центрів й осередком діяльності багатьох видатних діячів українського національного руху. Тут його здібності громадського діяча й працівника на ниві освіти виявилися в конкретних справах, а культурно-просвітницька діяльність помітно вплинула на соціокультурне життя міста. Розгляд обставин діяльності Бориса Грінченка в Чернігові у другій половині 1890-х – на початку 1900-х років дає можливість дослідити історію міста цього часу через біографію одного з найпомітніших провідників національної ідеї.

Історіографічною основою дослідження стали розвідки, присвячені Чернігову як історичному центру регіону (А. Острянка і Л. Аскерова¹; С. Леп'явко²), роботи, що вивчали історію громадських організацій та культурно-просвітницького життя міста (Ю. Русанов³; О. Рахно⁴;

¹ Острянка А., Аскерова Л. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 5–19.

² Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2010. 55 с.

³ Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX початку XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61–62.

⁴ Рахно О. Я. Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2011. Вип. 41. С. 176–179

Г. Самойленко⁵), монографії, збірки документів, статті, присвячені діяльності Бориса Грінченка в цілому та у Чернігові зокрема (Т. Вірченко і Р. Козлов⁶; Н. Кобижча⁷, О. Комарова⁸, С. Світленко⁹; І. Погребняк¹⁰; В. Яременко¹¹). Як джерела використовувалися історико-статистичні описи Чернігова¹², спогади про перебування Б. Грінченка в місті (М. Грінченко¹³; М. Чернявський¹⁴). Аналіз історіографії та джерел засвідчив, що діяльність Бориса Грінченка у Чернігові потребує поглибленого вивчення, що й обумовило актуальність теми дослідження.

Об'єкт дослідження: життєвий шлях Бориса Грінченка як громадського діяча, педагога, літератора.

Предмет дослідження: діяльність Бориса Грінченка у Чернігові у контексті історії міста межі XIX – XX століть.

Мета дослідження полягає у розгляді результатів діяльності Бориса Грінченка під час перебування у Чернігові як громадівця, організатора видавничої справи, етнографа, письменника як комплексу соціокультурних дій, що сприяли розвитку української національної справи.

Досягнення мети передбачає реалізацію низки завдань:

– окреслити передумови діяльності Бориса Грінченка в Чернігові, розглянувши чинники його формування як українського народолобця;

⁵ Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. Ніжин, 1999. 110 с.

⁶ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.

⁷ Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К., 2017. 204 с.

⁸ Комарова О. Гоноровий видавець (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). *Студентський меридіан*. 2013. 9 грудня. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/?p=1298>

⁹ Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. *Ейдос*. 2014-2015. Вип. 8. С. 247-

¹⁰ Погребняк І. В. Топос Чернігова в епістолярній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Ч.ІІІ. №24 (235). С. 143–150.

¹¹ Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013 – 2016 роках. Київ : Українські пропілеї, 2017. 258 с.; Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.

¹² Очерк истории города Чернигова. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. 76 с.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870-1901 г. : с очерком истории г. Чернигова. Чернигов: Тип. [Чернигов.] губ. земства, 1901. 473 с.

¹³ Грінченкова Марія. Чернігівська українська громада. Спогади / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 190–194.

¹⁴ Чернявський М. Кедр Ливана : спогади про Бориса Грінченка. Там само. С. 55–85.

- охарактеризувати стан розвитку Чернігова як соціально-економічного та громадського центру регіону у 2-й половині XIX ст.
- визначити внесок Б. Грінченка у розвиток громадських ініціатив і просвітницьких заходів Чернігова;
- розглянути роль подружжя Грінченків у справі упорядкування колекції Василя Тарновського (мол.);
- проаналізувати, яким саме постає Б. Грінченко в Чернігові у спогадах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1894 по 1902 рр., коли Борис Грінченко з родиною мешкав у Чернігові, але за потреби можливе розширення хронології.

Територіальні межі дослідження: місто Чернігів за територіально-адміністративним плануванням станом на 1890-ті роки.

Методи дослідження: *аналітико-синтетичний* – для аналізу історичних матеріалів і джерел; *історико-біографічний* – для систематизації інформації про чернігівський період біографії Бориса Грінченка; *проблемно-тематичний* – для узагальненого розгляду напрямів і результатів діяльності Бориса Грінченка в Чернігові.

Наукова новизна роботи полягає у спробі проаналізувати період перебування Бориса Грінченка у Чернігові як час реалізації його світоглядних переконань у кількох взаємопов'язаних між собою сферах – громадсько-політичній, літературно-видавничій, краєзнавчо-етнографічній, що дозволило побачити цього діяча у кількох іпостасях – як земця, як громадівця, як літератора, як етнографа, як видавця україномовної літератури.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів для проведення занять з історії України й краєзнавства в загальноосвітніх закладах і організації культурно-освітньої роботи для популяризації знань про український національний рух XIX – початку XX ст. і його провідних діячів.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями. Вона складається з вступу, чотирьох розділів, вісьмох підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи – 59 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Оцінювання ролі та значення Бориса Грінченка в українській історії розпочалося ще за його життя, але залишається актуальною і в наш час. Один з недостатньо опрацьованих напрямів розвідок – це діяльність Бориса Грінченка у Чернігові у 1894–1902 роках

Для відтворення історико-регіонального контексту у дослідженні використано тексти, присвячені Чернігову як історичному центру регіону (А. Острянка і Л. Аскерова; С. Леп'явко), роботи, що вивчали історію громадських організацій та культурно-просвітницького життя міста (Ю. Русанов; О. Рахно; Г. Самойленко). Насамперед було використано матеріали збірки «Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали», опублікованої в 1928 р., що охоплює різні аспекти життя Чернігова з давніх часів до початку ХХ ст., передусім розвідку А. Верзілова й Марії Грінченкової, що прямо стосується тематики роботи, а також статті Л. Миловидова, Б. Шевеліва¹⁵. У статті А. Острянка й Л. Аскерової досліджено формування міського середовища Чернігова у ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, проаналізовано розбудову інфраструктури міста, формування вуличної мережі, освоєння міського простору, описано процес модернізації міста, зміни у соціокультурній сфері¹⁶. Стали в нагоді роботи С. Леп'явка¹⁷, в яких автор стисло й зрозуміло викладає ключові етапи поступу міста від його заснування до кінця 19-го століття. Тут висвітлюються важливі моменти, пов'язані з розвитком Чернігова, його політичною, соціальною та культурною історією. Питання життєдіяльності Чернігівської Громади, її участі у суспільно-політичному житті міста й регіону, соціальні та культурні ініціативи її діячі розглянуті у роботах

¹⁵Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Ред. М.С. Грушевського. К., 1928. 532 с.

¹⁶ Острянка А., Аскерова Л. Чернігів у ХІХ – на початку ХХ ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 5–19.

¹⁷ Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2010. 55 с.: Його ж. Коротка історія Чернігова. К., 2009. 62 с.

Ю. Русанова¹⁸; О. Рахна¹⁹; Г. Самойленка²⁰. Історія діяльності Чернігівської міської думи останньої третини ХІХ ст. висвітлено в монографії Л. Шари²¹.

Історіографічною основою роботи стали монографії, збірки документів, статті, присвячені діяльності Бориса Грінченка в цілому та його перебуванню в Чернігові зокрема (Т. Вірченко і Р. Козлов; Н. Кобижча, О. Комарова, С. Світленко; І. Погребняк; В. Яременко та інші). Детальне дослідження культурно-просвітницької діяльності Грінченка провела Н. Кобижча у своїй монографії «Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект»²². У цій праці авторка аналізує його видавничу та просвітницьку роботу, що охоплює період його діяльності в Чернігові. Українська дослідниця А. Животенко-Піанків, вивчала біографію Бориса Грінченка з точки зору його педагогічної та просвітницької діяльності, акцентуючи на його практичній діяльності, теоретичній та літературній спадщині в контексті педагогіки²³. Дослідник О. Неживий вивчав просвітницьку діяльність Грінченка, зокрема під час його роботи в Чернігові²⁴. Корисною є стаття С. Світленка «Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії»²⁵, де розглядаються ключові етапи формування світогляду Б. Грінченка, значна увага приділяється його літературній діяльності, аналізується тематика творів та їх вплив на культуру ХІХ – ХХ ст., його педагогічно-просвітницька праця, а також участь у видавництві книг, зокрема, коли Б. Грінченко перебував в Чернігові. Для розгляду результатів участі Б. Грінченка у видавничій справі стала в нагоді стаття Н. Комарової²⁶.

¹⁸ Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі ХІХ початку ХХ ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61–62.

¹⁹ Рахно О. Я. Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2011. Вип. 41. С. 176–179

²⁰ Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці ХІХ – початку ХХ ст. Ніжин, 1999. 110 с.

²¹ Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-і роки ХІХ ст.). Чернівці: видавець Лозовий В.М., 2010. 224 с.

²² Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К., 2017. 204 с.

²³ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. 176 с.

²⁴ Неживий О. Борис Грінченко: вартісний рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. Луганськ : Знання, 2003. 123 с.

²⁵ Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. *Ейдос*. 2014-2015. Вип. 8. С. 247-268.

²⁶ Комарова О. Гоноровий видавець (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). *Студентський меридіан*. 2013. 9 грудня. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/?p=1298>

У дослідженні також використовувалися роботи науково-педагогічних працівників Київського столичного університету імені Б. Грінченка, що став осередком грінченкознавства. У колективній монографії «Мрії, вистраждані життям...» розглядається «епоха Бориса Грінченка», аналізується його життєвий шлях та основні напрямки його діяльності²⁷. Значний внесок у вивчення творчого доробку Б. Грінченка зробив В. Яременко, почесний професор, який очолював науково-дослідну лабораторію грінченкознавства. У дослідженні використовувалося кілька його праць, насамперед збірка «Людина без копії – Борис Грінченко: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках»²⁸, де представлено низку архівних матеріалів, запроваджених дослідником до наукового обігу. Також було використано книгу В. Яременка є «Наукова епістолярна спадщина Бориса Грінченка»²⁹. Ця монографія присвячена глибокому аналізу наукової та епістолярної спадщини видатного українського діяча, його листи розглядаються в контексті суспільно-політичних подій того часу, що дозволяє зрозуміти його роль в у національному русі. Також тут досліджено комунікацію Грінченка з сучасниками, його спілкування з колегами, друзями та опонентами, що допомагає зрозуміти його позицію в інтелектуальному середовищі. Безпосередньо темі дослідження торкається І. Погребняк, яка, спираючись на епістолярну спадщину Б. Грінченка, досліджує вплив Чернігова на його творчість, просвітницьку та видавничу діяльність³⁰. Вона зосереджується на проблемах, пов'язаних із чернігівським періодом його життя. Авторка стверджує, що Чернігів для Б. Грінченка є не лише географічним простором, а й місцем, наповненим глибокими смисловими значеннями.

²⁷ «Мрії, вистраждані життям...»: кол. моногр. : у 2 ч. К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009.

²⁸ Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013 – 2016 роках. Київ : Українські пропілеї, 2017. 258 с. Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.

²⁹ Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.

³⁰ Погребняк І. В. Топос Чернігова в епістолярній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Ч.ІІІ. №24 (235). С. 143–150.

Останнім за часом публікації ґрунтовним дослідженням життя та діяльності Бориса Грінченка стала монографія «Непокірний» Тетяни Вірченко і Романа Козлова³¹, де сутнісні риси Бориса Грінченка розкриваються через мікросюжети, за якими розвивалася його доля у той чи той період життя. Значна частина монографії присвячена розгляду чернігівського періоду діяльності Бориса Грінченка за основними напрямками – як губерньського чиновника, як діяча Чернігівської Громади, як етнографа, як письменника й видавця, як чоловіка й батька.

Як джерела, з яких можна було отримати інформацію про життя Чернігова в 2-й половині XIX ст., використовувалися насамперед історико-статистичні описи³², видання Чернігівського земства³³.

Для розуміння роботи Грінченка як етнографа під час перебування у Чернігові використовувалася збірка «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях», що вміщує народні пісні, казки, прислів'я які Грінченко зібрав під час своїх подорожей Чернігівщиною. Ці матеріали дозволяють оцінити вартісність його роботи з фольклористичними колекціями³⁴.

Мемуари і спогади сучасники є ще одним важливим елементом джерельної бази роботи. М. Чернявський у своїх спогадах розглядає чернігівський період життя Грінченка, порівнюючи цього діяча з кедром, що символізує його сильний, непереможний дух і впевненість у здатності витримати тяжкі умови тогочасного Чернігова³⁵. Марія Грінченко (літературний псевдонім Загірня), дружина Бориса Грінченка, також залишила багато спогадів про свого чоловіка, передусім той період, коли

³¹ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.

³² Очерк истории города Чернигова. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. 76 с.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870-1901 г. : с очерком истории г. Чернигова. Чернигов: Тип. [Чернигов.] губ. земства, 1901. 473 с.

³³ Очерк истории города Чернигова. 907-1907 / юбилейн. изд. Чернигов. гор. Управы. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. 76 с.

³⁴ Грінченко, Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : [в 3 т.] / Б. Д. Гринченко. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1895 1899.

³⁵ Чернявський М. Кедр Ливана : спогади про Бориса Грінченка. Там само. С. 55–85.

родина мешкала в Чернігові³⁶. Однією із причин, чому сім'я Грінченків переїхала до Чернігова, було навчання їхньої доньки. Особливо детально М. Грінченко описала діяльність Чернігівської громади. Вона зазначає що, громада активно боролась за національне відродження та розвиток української культури.

Аналіз історіографії та джерел засвідчив, що діяльність Бориса Грінченка у Чернігові на сьогодні перебуває на стадії розроблення та доповнення, передусім це стосується його «чернігівського періоду».

³⁶ Грінченкова Марія. Чернігівська українська громада. Спогади / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 190–194.

РОЗДІЛ 2

ЧЕРНІГІВ У ДОЛІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

2.1. Формування Бориса Грінченка в юності та ранній молодості як українського народолюбця

Борис Грінченко, який з'явився на світ 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр у Харківському повіті, походив з родини відставного штабс-капітана Дмитра Грінченка та Поліксенії, доньки російського дворянина Літарьова. Хоча його сім'я належала до дворянства, вони не мали панського достатку. Проте батьки приділяли велику увагу освіті сина, і він навчився читати та писати вже у п'ять років. Спочатку мовою спілкування та навчання Бориса була російська, оскільки його батьки-дворяни не сприймали українську як мову селян. Крім того, в околицях Вільхового Яру розташовувалися лише російськомовні села, а всі няньки та наймити спілкувалися російською³⁷.

Допитливий Борис читав усе, що потрапляло йому до рук. Серед книг, які він прочитав у дитинстві, особливе місце займали твори західних літературних майстрів, таких як В. Скотт, Дж. Байрон, А. де Віньї, В. Гюго, а також російських авторів М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, біографії видатних особистостей, житія святих і церковні проповіді³⁸. Борис також цікавився історією Росії, літератури, наполеонівськими війнами, інквізицією та іншими темами. Це дозволяє стверджувати, що його читацькі інтереси були змістовними та різноманітними, охоплюючи англійську, російську, французьку світську літературу, церковні праці, а також історію Східної та Західної Європи. З раннього віку в його вихованні також була присутня українська складова. Літературні образи Тараса Бульби та Остапа Бульбенка, які боролися за козацьку волю, справили на хлопця велике враження.

³⁷ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 34

³⁸ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. С. 25-26

Свою природну прихильність до рідної української мови хлопчик повністю задовольняв у живому спілкуванні з дідом Андрієм та бабусею Галею. Напевно, завдяки їм Борис дуже полюбив українські казки та пісні. Подальше знайомство з рідною мовою та культурою продовжилося на хуторі Кути, або Долбіно, куди батько перевіз родину після смерті брата у 1868 році. Цей населений пункт знаходився серед українських сіл, тому Борис мав можливість вивчати мову від простих людей, а згодом і записувати слова та пісні³⁹.

Початкові умови інтелектуального розвитку Бориса Грінченка охоплювали період з 1863 по 1874 рік і були суперечливими. З одного боку, у його родині панувала російська культура, а літературні та історичні інтереси були зосереджені на російських і західноєвропейських творах. З іншого боку, це не завадило виникненню інтересу до української мови, літератури та культури. Для Б. Грінченка вони стали рідними на генетичному рівні завдяки живому спілкуванню з дідусем і бабусею.

Перші інтелектуальні імпульси української молоді почали формуватися та розвиватися в юнацькому віці. Цей період можна відзначити з 1874 року, коли Б. Грінченко вступив до середньої школи в Харкові. Під час навчання юнак перейшов від ознайомлення з фольклором та народними піснями до систематичного вивчення сучасної української літератури, читаючи такі твори, як «Енеїда» І. Котляревського, «Приказки» Є. Гребінки, «Кобзар» Т. Шевченка, а також роботи П. Куліша, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Нечуя-Левицького та інших. Ще однією важливою складовою інтелектуальної діяльності Б. Грінченка в цей період стала його робота над створенням українського словника, що відбувалася під час спілкування з народом, коли він записував слова, казки, пісні та приказки⁴⁰.

З тринадцяти років Борис Грінченко почав цікавитися поезією Т.Г. Шевченка, знайшовши «Кобзар» у батьковій скрині. Це був важливий

³⁹ Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К., 2017. С. 41.

⁴⁰ Там само. С. 39–40

момент, який не лише розширив його читацькі горизонти, але й закріпив в його свідомості українську інтелектуальну домінанту, що стала основою його інтелектуальної структури. Шевченкова поезія глибоко вразила хлопця, ставши для нього особистим Євангелієм. Він почав писати українською мовою. Ймовірно, його талант мав спадкові корені, адже бабуся по батькові була двоюрідною сестрою Г. Квітки-Основ'яненка. Захоплення літературою стало для Бориса своєрідною грою, коли він «видавав» рукописні «журнали» на своєму хуторі. Його першими слухачами та читачами були батьки, дід Андрій, а згодом – брат і сестра. З дитинства та юності Б. Грінченко уважно спостерігав за природою і людьми – селянами. Він глибоко відчував зв'язок з народною мовою, пісенною та поетичною творчістю хліборобів, незважаючи на заборони батька⁴¹.

У Харківській реальній школі Б. Грінченко навчався успішно, особливо захоплюючись словесністю. Вже в 15 років юнак почав замислюватися над долею свого народу та шукати способи, як йому допомогти. У часи посилення суспільного протистояння він почав ознайомлюватися з забороненою літературою. Пізно восени 1879 року його заарештували, а через півтора місяця ув'язнення Б. Грінченка відпустили під батьківське поручительство на рік. Протягом цього часу йому було заборонено навчання та поїздки до губернського центру. Перші серйозні життєві випробування не зламали, а навпаки, загартували його волю. На початку 1881 року, відбувши річний термін висилки, він пішки вирушив до Харкова, взявши з собою все своє невелике майно та 10 карбованців у кишені. Там він отримав посаду писарчука в Харківській казенній палаті, де працював у відділі, що займався справами про «займанщину».

У Харкові Б. Грінченко приєднався до осередку українського національного руху – місцевої громади, хоча його фінансове становище в той час було вкрай важким. Дивно, але саме його скромне житло стало надійним місцем для зустрічей Харківської української громади, яка об'єднувала

⁴¹ Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. С. 23

людей, що щиро прагнули працювати на благо рідного краю. Громадівці зібрали деякі кошти, і Б. Грінченко видав кілька популярних книжок, написаних ним та його товаришами. У той же час він почав надсилати свої літературні твори до Галичини, де в 1881 році опублікував поезії в журналі «Світ»⁴².

У глибині душі Б. Грінченка зародилася мрія стати вчителем. Він самостійно навчався і успішно склав «колоквіум» для отримання вчительської кваліфікації, після чого подав прохання до інспектора народних шкіл П. Белокопитова про призначення на вчительську посаду⁴³. Восени 1881 року Б. Грінченко отримав місце вчителя в селі Введенське Зміївського повіту Харківської губернії. Отримавши кілька практичних порад від М. Лободовського, який колись викладав українською мовою і через це втратив роботу, молодий народний учитель вирушив на сільську ниву знань. Б. Грінченкові було важко працювати в неукраїнській школі, але він, як справжній народолобець, знаходив можливість читати учням українські казки та думи після занять. Йому швидко вдалося знайти спільну мову як з учнями, так і з їхніми батьками. Проте волосне начальство не проявляло симпатії до приїжджого педагога. Після року роботи Борис Дмитрович залишив Введенське, оскільки місцеве земство закрило сільську школу через «неможливість викладання».

Восени 1882 року Б. Грінченко отримав посаду вчителя в школі села Тройчате, яке також належало до Зміївського повіту. У цьому селі проживали вихідці з великих російських губерній, тому для того, щоб вивчити живу розмовну українську мову, Борис Дмитрович оселився в українському селі Чунишине, що знаходилося за кілька верст у Полтавській губернії. Після роботи, повертаючись до свого найманого житла, він навчався народній українській мові у селян, записував пісні, приказки та слова, а вечорами писав вірші і складав читанки. Вчитель швидко здобув повагу серед

⁴² Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко». Київ: Українські пропілеї, 2017. С. 45.

⁴³ Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. *Ейдос*. 2014-2015. Вип. 8. С. 253.

сільських дітей та їхніх батьків. Проте волосне начальство знову ставилося до педагога недоброзичливо. Розповідаючи про цей етап свого життя в автобіографії, Б. Грінченко зазначав: «Я прагнув вивчати мову народу, фіксувати лексичні та фольклорні матеріали, а також уважно спостерігати за життям людей»⁴⁴. Зрозуміло, що ідеали та прагнення народолобця суттєво відрізнялися від поглядів місцевих чиновників.

Улітку 1883 року Борису Дмитровичу випала можливість підвищити свою кваліфікацію – у Змієві розпочалися педагогічні курси для вчителів з усієї Харківської губернії. Керівником курсів був І.Я. Литвинов, інспектор народних училищ, який виділявся серед інших інспекторів своїми високими людськими та професійними якостями. На курси прибуло близько 80 вчителів. У цьому середовищі Б. Грінченко відразу ж привернув увагу своїми знаннями в педагогіці та організаторськими здібностями. Не дивно, що незабаром навколо нього сформувався гурток з дев'яти педагогів, які після закінчення курсів збиралися разом, обговорюючи не лише педагогічні питання, а й українські теми, а також читали відповідні книги, які привіз із собою Б. Грінченко.

Під час педагогічних курсів особистість Б. Грінченка привернула увагу директора народних шкіл П. Жаворонкова, який направив талановитого вчителя до двокласної школи в селі Олексіївка Зміївського повіту. Це сталося, незважаючи на те, що Борис Дмитрович не мав права викладати в такому навчальному закладі, оскільки не закінчив учительську семінарію. Матеріальне становище Б. Грінченка покращилося, адже в цій школі йому платили 330 рублів на рік, але моральні умови для діяльності українолюбця були вкрай несприятливими. Вчителю доводилося приховувати українські книги, рукописи та інші матеріали.

З кінця 1885 року до весни 1887 року Б. Грінченко працював на Херсонщині. Протягом цього півторарічного періоду він виконував обов'язки

⁴⁴ Грінченко Б. Автобіографія / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників: хрестоматія / упорядники : М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ну-то ім. Б. Грінченка, 2023. С. 16–17

статистика губернського земства, збираючи різноманітні відомості про народне життя в селах. Одночасно він продовжував свою літературну діяльність, пишучи оповідання та казки. У 1886 році він випустив свою другу збірку «Під сільською стріхою»⁴⁵. Улітку 1887 року відома діячка освіти Х.Д. Алчевська, за рекомендацією М.Ф. Лободовського, запросила Б. Грінченка на посаду вчителя в Олексіївську школу Словоносербського повіту на Катеринославщині.

2.2. Чернігів кінця XIX – початку XX ст.: розвиток міста

Історія Чернігова, як центру Північного Лівобережжя, була досліджена досить детально в контексті суспільно-політичних подій, проте бракує знань про повсякденне життя його мешканців. Ліквідація залишків Гетьманщини наприкінці XVIII століття та впровадження нового адміністративно-територіального поділу українських земель означали поступовий перехід до життя в іншому культурному середовищі. Таким чином, у XIX – на початку XX століття життя Чернігова, як і багатьох інших українських міст, набуває нового внутрішнього змісту, вивчення якого має на меті створити цілісний образ становлення сучасного Чернігова.

У 1802 році Чернігів став адміністративним центром губернії, життя в якій, як і в самому місті, відзначалося значною одноманітністю та малорухливістю. У Чернігові не було ані активної торгівлі, ані розвиненої промислової інфраструктури⁴⁶. У місті налічувалося 185 ремісників, серед яких: 30 кравців, 6 ткачів, 46 чоботарів, 16 м'ясників, 9 гончарів, 56 булочників, 8 ковалів, 2 слюсарі, 5 музикантів, 2 палітурники, 2 срібники, 2 іконописці, 1 майстер з обробки жерсті та 8 невеликих цегляних заводів, що належали монастирям і приватним особам.

У 1870 році Олександр II затвердив «Городове положення», яке стало основою для реального міського самоврядування. Колишній мер міста

⁴⁵ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка. С. 98.

⁴⁶ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. К., 1990. С. 871.

Хижняков згадував про попередню ситуацію: «До впровадження міського положення 1870 року управління міським господарством, під контролем губерньського правління, здійснювалося становою «шестиголосною» думою, обраною товариством купців і міщан... Про благоустрій міста не було жодних турбот. Через міст проходило лише казенне шосе, а на інших вулицях панував непрохідний бруд... Багато мешканців купували воду у приватних водовозів, які, особливо в умовах бездоріжжя, коли важко було дістатися до Десни, розвозили по дворах каламутну рідину, набрану з калюж. Асигнування на утримання пожежного обозу кудись зникали, і під час пожежі доводилося довго чекати, поки привезуть коней з вигону, де їх тримали на підніжному кормі, а також доставлять бочки і насоси, які часто виявлялися несправними і зовсім не працювали. У 1862 році, коли я вперше прибув до Чернігова, я побачив димлячі руїни кількох центральних кварталів, які вигоріли дотла через майже повну відсутність протипожежних заходів⁴⁷.

У 1870 році відбулися значні зміни. Вищим представницьким і розпорядчим органом влади в місті стала міська дума, яка обиралася на чотири роки. Правом голосу мали лише власники нерухомості. Дума формувала міську управу, обирала міського голову та контролювала місцеві питання, такі як благоустрій, торгівля, промисловість, народна освіта тощо. У Чернігові формування міського бюджету здійснювалося думою за рахунок визначених джерел. Найбільшу частку становили доходи від муніципальної власності, включаючи землю, природні ресурси, рухоме та нерухоме майно, а також громадський банк. На другому місці були податки на нерухомість, що стосувалися приватних, громадських і державних установ. Третє місце займали місцеві збори, які стягувалися за надання дозволів і ліцензій на діяльність трактирів, продаж алкогольних напоїв, візницький промисел тощо⁴⁸.

⁴⁷ Леп'явко С. Коротка історія Чернігова. К., 2009. С. 27.

⁴⁸ Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2010. С. 31.

Місто зазнало значних змін під час мерства В. Хижнякова, який був обраний на цю посаду у 1875 році. Він активно займався модернізацією Чернігова: було зведено водогін, розпочато брукування вулиць, відкрито лікарню, а також засновано міський громадський банк, що суттєво збільшило надходження до бюджету міста. У своїх мемуарах Хижняков зазначає про банк: «Він швидко здобув загальну довіру, і вже в рік свого відкриття, у листопаді, мав близько 340 тисяч рублів вкладів. Чистий прибуток банку вже у 1878 році перевищив 62 тисячі рублів. І до сьогодні, незважаючи на конкуренцію з боку пізніше відкритих кредитних установ у місті, він, дотримуючись старих традицій, зберігає свою репутацію та розширює обсяги діяльності, отримуючи прибуток понад 100 тисяч рублів на рік»⁴⁹.

Слабкий економічний розвиток міста підтверджується тим, що на початку XIX століття серед міщан не було жодного купця першої гільдії. Чернігів розташовувався на березі річки Десни, але судна дуже рідко зупинялися в цьому місті, оскільки не було навіть належної пристані. Залізничні шляхи також тривалий час оминали Чернігів. Невелике населення підтримувало традиційні заняття – ремесла та торгівлю. На думку сучасників, Чернігів належав до типу міст, які існували завдяки розташуванню адміністративних установ. На середину XIX століття в губернському місті проживало 6494 особи, серед яких: 174 спадкових дворянина, 82 православних священика, 28 ченців, 107 відставних солдатів, 168 купців, 2012 православних міщан, 2741 єврей, 34 державних селянина, 60 козаків, 3 колоністи, 7 поміщицьких селян та 595 дворових людей⁵⁰.

Згідно з даними Всеросійського перепису населення 1897 року, у місті проживало 14 548 чоловіків і 13 168 жінок, що в сумі становило 27 716 осіб⁵¹. А вже у 1913 році населення Чернігова досягло 35 850 жителів. Основним чинником зростання населення був приплив селян, які переїжджали до міста

⁴⁹ Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / предисл. В. Я. Богучарского. Петроград: «Огни», 1916. С. 145.

⁵⁰ Острянюк А., Аскерова Л. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища. С. 12.

⁵¹ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870-1901 г. с очерком истории г. Чернигова. Чернигов: Тип. [Чернигов.] губ. земства, 1901. С. 234.

в пошуках роботи та кращого життя. Збільшення кількості мешканців вплинуло на формування міського середовища: розширювалася загальна площа міста, і воно поступово перетворювалося з невеликого містечка на справжній губернський центр. Проте Чернігів залишався переважно забудованим одноповерховими та дерев'яними будівлями. Навіть на початку XIX століття, хоча вже були закладені основи для планування міста, це не заважало Чернігову диміти з-під солом'яних дахів, які покривали майже три чверті його території⁵².

Протягом XIX століття центральна частина міста була щільно заселена, особливо в районі Красної площі. На початку XIX століття в Чернігові налічувалося 18 кам'яних і 742 дерев'яних будинки; до середини століття їх стало 46 кам'яних і 881 дерев'яний, загалом 927 будівель, з яких 888 були одноповерховими, 35 – двоповерховими та 4 – триповерховими. На межі XIX і XX століть у Чернігові налічувалося 131 кам'яний, 222 змішаних, 2008 дерев'яних, 4 лозових та земляних будинків, з яких 2090 були одноповерховими, 64 – двоповерховими та 2 – триповерховими⁵³. Адміністративні будівлі зводилися з каменю, тоді як приватні забудовники традиційно використовували дерево для зведення житлових і господарських приміщень. Зміни в адміністративному статусі Чернігова призвели до перетворень, які мали на меті привести зовнішній вигляд міста у відповідність до його нового статусу⁵⁴.

Розвиток міської території розпочався з планування міського простору, де ключовим аспектом стало прокладання вулиць. На початку XIX століття в Чернігові лише дві вулиці – Олександрівська та Гонча (сучасні вулиці Кирпоноса та Горького) – були придатні для проїзду двох зустрічних екіпажів. Така ситуація зберігалася до початку 70-х років XIX століття. У 1871 році було ухвалено рішення про брукування вулиць за рахунок податків, зібраних з міщан, які мали коней, екіпажі, собак, корів та кіз. При

⁵² Остряко А., Аскерова Л. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища

⁵³ Леп'явко С. Коротка історія Чернігова. К., 2009. С. 37.

⁵⁴ Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. К., 1958. 136 с.

впорядкуванні вулиць пріоритет надавався центральній частині міста, тоді як віддалені райони залишалися без уваги. Вулиці в центрі Чернігова навесні та восени під час дощів перетворювалися на багнюку, іноді настільки глибоку, що унеможлиблювала зв'язок з іншими частинами міста. Вулиці набували зовсім іншого вигляду під час свят, візитів коронованих осіб та інших важливих подій у житті міста⁵⁵. У ці дні будинки прикрашалися, а на вулицях з'являлися люди в святковому вбранні.

Міська влада приділяла значну увагу благоустрою бульварів і садів. У першій половині XIX століття систематичні роботи в цій сфері не проводилися. Лише в 1845 році на місці Дитинця (на Валу) було закладено парк. Територію очистили від залишків старих будівель, вирівняли, спланували алеї та висадили дерева. Також було впорядковано Соборну площу (площа перед Спасо-Преображенським собором на Валу): крамнички з іконами перенесли на бульвар, а старий чайний богомольний барак замінили на нову чайну, яка розташовувалася під Валом⁵⁶.

У системі благоустрою міста водопостачання займало важливе місце. Протягом XIX століття місто отримувало воду за допомогою водовозів. У 1872 році міська дума підняла питання про створення власного водогону. Будівництво водогону тривало з 1883 по 1898 рік. До 1910 року водогін було підведено до 552 будинків Чернігова з 2836. Паралельно з водогоном у місті продовжувала діяти водовозна команда, яка забезпечувала підвіз води на околиці та для потреб пожежогасіння. У 1907 році кількість абонентів водовозної команди становила 1549, а в 1908 році – 1508, що було майже втричі більше, ніж кількість абонентів домових водопроводів, яких за 30 років накопичилося 398, переважно з центральної частини міста⁵⁷.

Як і більшість міст 19 століття, Чернігів освітлювали свічки та парафінові лампи. Вони освітлювали громадські будівлі, приватні будинки, площі та парки, церкви та навчальні заклади. До середини 19 століття «не

⁵⁵ Державний архів Чернігівської області

⁵⁶ Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – К., 1958. – с. 15– 17

⁵⁷ Там само с. 60–61

було ніякого інтересу до міського благоустрою. Рідкісні тьмяні ліхтарі були повністю зняті. Звичайно, все робилося за загальним розпорядженням з Петербурга. І не брали до уваги, що опівнічного сонця влітку не буває»⁵⁸. Ліхтарі були встановлені лише на головних вулицях у центрі міста, а ситуація з освітленням громадських установ, житлових будинків та вулиць покращилася у 1893 р. після того, як інженер пошт і телеграфу М. Зюков взяв в оренду стару водяну станцію з паровою машиною на вул. Богуславській (нині вул. Полуботка) біля Семінарського мосту через р. Стрижень. У 1894 році він встановив на ній невелику електростанцію, а 28 вересня 1894 року було електрифіковано будівлю міської думи і встановлено 28 ліхтарів на великому мосту через Десну⁵⁹.

Невід'ємною складовою повсякденного життя міста був міський транспорт, який складався з приватних засобів пересування на кінській тязі. У Чернігові в першій половині XIX століття на вулицях було небагато великих карет, натомість домінували легкі екіпажі та брички, якими поміщики добиралися до своїх маєтків. Для швидкого пересування містом жителі здебільшого користувалися послугами найманих візників. На початку XIX століття були введені спеціальні правила, що регулювали поведінку кучерів на дорогах, з метою запобігання аваріях⁶⁰. Також існували правила дорожнього руху. Наприкінці XIX століття щорічно проводили огляд кінських екіпажів⁶¹. Кількість візників у Чернігові постійно зростала. У 1861 році в місті налічувалося 20 візників⁶². На 1898 рік їх кількість зросла до 52 парокінних, 120 однокінних та 78 ломових візників⁶³. Взаємини між пасажирами та візниками іноді були складними: «Бували випадки знущання над пасажирами, які доводили людей до відчаю. Але що можна зробити? Йти до суду – єдиний вихід. Але з ким судитися... з візником? Порядній людині,

⁵⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). К., 2003. с. 78-86

⁵⁹ Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – К., 1958. – с. 116

⁶⁰ Державний архів Чернігівської області

⁶¹ Яцура М.Т. Чернігів. Короткий історичний нарис / М.Т. Яцура, І.І. Єдомаха. – К., 1958. – с. 133

⁶² Там само с. 596

⁶³ Там само с. 203

якось, ніяково... цей хибний сором обивателя, в певній мірі, розв'язував руки все більш зазнаваним». Перший автомобіль на чернігівських вулицях з'явився в 1906 році. Він мав незвичайну конструкцію, що нагадувала двомісний диван з надто високою спинкою. Під час руху автомобіль жахливо скрипів і випускав їдкий запах бензину. Про власника цього транспорту сучасники писали: «Власником був якийсь Измайлов, відставний поліцмейстер з Владивостока, товстий старий з сивою бородою, блискучим червоним обличчям і сизо-багровим носом, що свідчив про його палке захоплення Бахусом»⁶⁴. Вулицями міста курсували автомобілі відомих на той час марок, зокрема пасажирські автомобілі «Форд», «Оппель», «Рено», а також пасажирський автобус «Бенс» та інші⁶⁵.

У XIX столітті медичне обслуговування стало доступним для мешканців міста. У 1802 році в Чернігові розпочала свою роботу губернська лікарня, яка залишалася єдиною медичною установою до середини XIX століття⁶⁶. У середині 60-х років почали відкриватися земські медичні заклади. У 1893 році в Чернігові було засновано місцеве відділення Російського товариства Червоного Хреста. Поряд із лікарнями почали з'являтися й аптеки; перша з них була відкрита в Чернігові у 1782 році⁶⁷. Протягом XIX століття в місті з'явилося ще дві приватні аптеки. У Чернігові періодично виникали епідемії холери, чуми, дизентерії, дифтерії та черевного тифу. Мешканці страждали від малярії, лихоманки, кору та різноманітних венеричних інфекцій. Найпоширенішими були захворювання, пов'язані з травним трактом, а також хвороби дихальних шляхів і шкіри. Під час епідемій міська влада намагалася ізолювати інфікованих осіб у спеціально

⁶⁴ Державний архів Чернігівської області

⁶⁵ Там само

⁶⁶ Груша А.М. З історії медицини Чернігівщини / А.М. Груша, М.М. Дуля. – Чернігів, 1999. – 266 с.,

⁶⁷ Обзор Черниговской губернии за 1878 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1879. – 98 с, с. 46; Обзор Черниговской губернии за 1879 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1880. – 80 с

орендованих приміщеннях або в інфекційному відділенні земської лікарні. Ліки під час епідемій продавалися в аптеках⁶⁸.

У другій половині XIX – на початку XX століття Чернігівське губернське земство вирізнялося прогресивністю в межах Російської імперії. Поряд з лібералами, значний вплив у ньому мали українофіли, які докладали всіх зусиль для відродження української культури та українізації освіти. У 80-90-х роках XIX століття в Чернігівському губернському земстві на різних посадах працювали відомі діячі українського національно-визвольного руху, такі як Б.Д. Грінченко, М.О. Константинович, М.М. Коцюбинський, О.О. Русов, І.Ф. Рашевський, В.І. Самійленко, О.П. Шликевич та І.Л. Шраг. Ініціатором боротьби чернігівських земців за впровадження української мови в навчальний процес початкової школи став гласний Чернігівського повітового та губернського земських зібрань М. О. Константинович.

На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання, яке відбулося 23 жовтня 1880 року, після обговорення доповіді гласного В.М. Хижнякова щодо узгодження навчання в середніх і початкових школах, М.О. Константинович висловив думку, що після прийняття доповіді В.М. Хижнякова зібранню залишилося зробити лише один крок у напрямку правильної організації народної освіти – звернутися до уряду з проханням про визнання місцевого наріччя при викладанні в школах. «У школі, – зазначав М.О. Константинович, – навчання починається російською мовою, яка майже зовсім незрозуміла для наших селянських хлопчиків». Рішення Чернігівського губернського земського зібрання було висвітлено на сторінках журналу «Киевская старина». Автор статті «Отношение Святейшего Синода к малорусскому языку» висловив здивування з приводу того, що «досі лише Чернігівське губернське земство піднімає питання про впровадження народної мови в школах, тоді як земства інших малоруських губерній продовжують спокійно ігнорувати цю проблему»⁶⁹.

⁶⁸ Шара Л. Чернігівська міська дума. Чернігів, 2010. С. 158.

⁶⁹ Рахно О. Я. Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2011. Вип. 41. С. 177.

У 1916 році в Чернігові було відкрито учительський інститут. Створення розгалуженої мережі навчальних закладів у місті стало важливим чинником його розвитку. Більшість їхніх кам'яних будівель розташовувалася в центрі Чернігова, що формувало новий архітектурний вигляд міста. Одночасно, відкриття навчальних закладів сприяло притоку молоді, яка прагнула отримати освіту та розпочати кар'єру – вони ставали споживачами, а згодом і поширювачами міського способу життя, що поступово віддаляло місто від села. У першій половині XIX століття в Чернігові діяли три державні бібліотеки (гімназична, семінарська та повітового училища) та одна книжкова крамниця з читальнею. Також функціонувала бібліотека при Дворянському зібранні. У 1877 році за ініціативи місцевої інтелігенції була відкрита громадська бібліотека на розі вулиць Гончої та Преображенської (тепер вул. Горького та Преображенської)⁷⁰.

Фонди громадської бібліотеки формувалися завдяки благодійним внескам як засновників, так і громадських діячів, і на початку XX століття налічували 5 тисяч примірників книг⁷¹. Найбільш багатою на літературу була бібліотека духовної семінарії⁷². Інформаційний простір міста заповнювався матеріалами місцевих періодичних видань. У січні 1838 року вийшов перший номер «Черниговских губернских ведомостей», які виходили до 1918 року. У другій половині XIX – на початку XX століття почали публікуватися «Черниговские епархиальные известия», «Черниговский листок», а на початку XX століття – «Черниговское слово», «Утренняя заря», «Черниговский летучий юмористический листок» та інші видання. Незважаючи на зростання кількості періодичних видань та покращення їх поліграфічного оформлення, звичка до читання у чернігівців формувалася досить повільно⁷³.

⁷⁰ Обзор Черниговской губернии за 1878 г.: Приложение ко всеподданнейшему отчету черниговского губернатора. – Чернигов, 1879. С. 16.

⁷¹ Яцура М.Т., Єдомаха І.І. Чернігів. С. 58

⁷² Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. Ніжин, 1999. С. 76.

⁷³ Грінченко Б. Автобіографія / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників: хрестоматія / упорядники : М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ну-то ім. Б. Грінченка, 2023. с. 69–77

Формування міського середовища впродовж XIX – на початку XX століття можна умовно поділити на два етапи. Перший етап охоплює перші шістдесят років XIX століття, коли розпочалася реконфігурація міського простору, закладалися основи інфраструктури та формувалося соціокультурне середовище. Через різні обставини реалізація планів розвитку міста затягнулася, що врешті-решт призвело до впорядкування лише історичного центру. Протягом цього першого етапу зміни в побуті городян та соціокультурній сфері були лише поверхневими.

В цілому, одноповерховий дерев'яний Чернігів, як і раніше, вражав своїми краєвидами, хоча за цими мальовничими пейзажами місто продовжувало функціонувати в досить архаїчних умовах повсякденного життя. Життя активно розвивалося навколо центру міста, а через відсутність великого промислового виробництва основними його складовими були торгівля та дрібне підприємництво, які не стали каталізатором для розвитку інфраструктури. Забезпечення життєдіяльності міста фактично лягло на плечі його мешканців, що негативно вплинуло на стан міських територій та природного середовища. Значні зміни відбулися під час другого етапу, що охоплює останню третину XIX століття – початок XX століття. Зростання чисельності населення Чернігова призвело до суттєвого розширення міської території. Вулична мережа була впорядкована, відбувся остаточний перехід від радіально-концентричної системи забудови до регулярної схеми планування кварталів та вулиць, більшість з яких у центральній частині міста були викладені бруківкою.

Незважаючи на свої невеликі розміри та меншу, ніж у деяких повітових центрах губернії, чисельність населення, Чернігів поступово виходив із малорухливого способу життя. Завдяки розвитку мережі театрів, кінотеатрів, бібліотек та інших культурних установ, а також покращенню рівня комфорту з появою водопроводу, розвинутої вуличної інфраструктури, міських парків і скверів, а також міського транспорту, Чернігів не відставав від інших українських губернських центрів. Місто стало привабливим для відвідувачів,

про що свідчить розширення мережі готелів, закладів харчування, музеїв та виставок. Якість послуг і їхня вартість у цих закладах цілком відповідали сучасним уявленням про гостинність і комфорт.

2.3. Б. Грінченко як чиновник Чернігівської губернської земської управи

У 1893 році Б.Д. Грінченко переїхав до Чернігова, губернського центру. У своїй «Автобіографії» він зазначив лише один мотив для зміни місця проживання – необхідність «вчити дочку». Проте вибір Чернігова також пояснюється тим, що в той час там активно діяла українська громада. З січня 1894 року Б. Грінченко почав працювати в Чернігівській губернській земській управі, спочатку як завідувач відділом народної просвіти, а згодом – як секретар губернського правління. Це дало йому можливість значно розширити свій інтелектуальний горизонт. На відміну від Харкова, тут існувала невелика група інтелігенції. У Чернігові народні демократи не обмежувалися лише розмовами про експлуатацію селян та читанням більш-менш забороненої літератури, а активно займалися щоденною освітньою діяльністю. Крок за кроком, буква за буквою, вони відстоювали демократичні права ⁷⁴.

Зокрема, у листі 1898 року до українського фольклориста, етнографа та мовознавця Митрофана Дикаріва, секретаря Чернігівської губернської земської управи Б. Грінченка, з сумом зазначалося: «У нас тільки що відбулося губернське земське зібрання. На ньому, зокрема, ухвалили: а) звернутися з проханням, щоб лікарям дозволили читати селянам лекції з гігієни та медицини "місцевою мовою"; б) звернутися з проханням, щоб до народних театрів допускали не лише ті п'єси, що є в спеціальному реєстрі (в якому виключено всі українські), а всі дозволені драматичною цензурою

⁷⁴ Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013 – 2016 роках. Київ : Українські пропілеї, 2017. С. 86.

(тобто, і українські); в) звернутися з проханням, щоб до сільських бібліотек були допущені українські книги»⁷⁵.

Після візиту до Б. Грінченка в Чернігові, громадський діяч, письменник, публіцист і науковець Олександр Лотоцький залишив яскраві враження: «Його кабінет був справжньою робочою лабораторією, з якої виходили літературні твори найрізноманітнішого жанру – художня проза та поезія, популярні брошури, публіцистичні статті, наукові дослідження. Єдиним свідком того, як у наполегливій праці створювалися ці шедеври, був лише кіт, який щодня о десятій годині, коли письменник невідмінно починав працювати в кабінеті, стрибав на стіл. «Жовтими ясними очима уважно спостерігав Котусь, як бігало моє перо. Мабуть, іноді йому здавалося, що я пишу не так, як слід, і він граціозно злегка зупиняв перо своєю лапкою».

Ідеологічне протистояння Б. Грінченка з прихильниками "державної законслухняності" викликало значний опір і досягло свого піку в листопаді 1899 року. Формальним приводом для звільнення захисника народних інтересів став конфлікт між гласними, які агресивно виступали проти українофільської діяльності в губернії, та секретарем губернської земської управи. У доповідній записці було оголошено ультиматум: або всі члени ревізійної комісії йдуть у відставку, або з посади усувається Б. Грінченко. Компроміси не розглядалися.

Спроби керівника Чернігівської філії Загальної української безпартійної організації, впливового місцевого юриста Іллі Шрага, вирішити конфлікт виявилися безрезультатними – у жандармському управлінні знаходився реальний донос від якогось Котляревського. Відповідаючи на ситуацію, 16 листопада 1899 року підлеглий Борис Грінченко подав на ім'я голови Управи, українського історика, публіциста та соціолога Федора Михайловича Уманця, прохання про звільнення з посади, в якому письмово

⁷⁵ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 187.

виклав причини конфлікту з гласними. 18 грудня того ж року його заяву задовольнили⁷⁶.

Без жодного розпачу, а тим більше – без прив'язки до чиновницької годівниці! Незабаром у листі 1900 року до українського письменника, бібліографа, фольклориста, перекладача та лексикографа Михайла Комарова Б. Грінченко пояснив свій вчинок і виклав чіткі плани на майбутнє: «Досі я був учителем або канцеляристом, який у вільний час займався писанням. Тепер я хочу бути лише письменником. Більшість людей не сміються з цього мого наміру лише тому, що грубо сміятися в обличчя чоловікові – це неетично».

Також, перебуваючи в Чернігівському земстві, багато уваги приділяв виданню та поширенню популярної наукової і белетристичної літератури для народу, створенню вчительських та шкільних бібліотек, організації народних читалень, земських книжкових складів. Домагався, щоб у кожній бібліотеці «було усе, що треба для такої початкової загальної просвіти, од котрої можна було б перейти до просвіти вищої».

Особливої уваги надавав Б. Грінченко комплектуванню літературою шкільних бібліотек. Для визначення оптимальної тематики книжок проводив соціологічні дослідження, за результатами яких складав списки літератури широкої тематики – від української народної творчості до перекладів Гомера, Гете, Марка Твена, рекомендованої для різного віку та освітнього рівня. Зокрема, уклав рукописний каталог «Сільська бібліотека».

Оскільки книжок у шкільних бібліотеках було обмаль та їх склад визначався репертуарними списками урядових інституцій, то обмеженість фондів Б. Грінченко намагався зменшити за рахунок власної праці: він перекладав, переписував та опрацьовував книжки, укладав збірники (конволюти) відомих письменників (відомо близько 20 таких саморобних книжок).

У березні 1899 р. зусиллями Б. Грінченка в 11 повітах Чернігівської губернії було відкрито 133 сільські бібліотеки і читальні та одна – у

⁷⁶ Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. *Ейдос*. 2014-2015. Вип. 8. С. 251.

м. Ніжині, а також для них були сформовані комплекти книжок на різні суми: 100, 150, 200, 250 і 500 руб.

У дискусіях та доповідях у губернській земській управі Б. Грінченко активно обстоював демократичні принципи діяльності громадських бібліотек та керівництва ними, необхідність прийняття нових правил про розміщення та функціонування бібліотек в училищах, умов їх роботи за чітким графіком, виділення окремої посади бібліотекаря з наданням права займати її вчителям за сумісництвом.

Розробив проєкт удосконалення бібліотек, запропонований на розгляд земської управи, провідною ідеєю якого було вільне комплектування їх фондів. Додатком до проєкту став рекомендаційний бібліографічний список російських, українських та західноєвропейських видань. Проте обидва документи були категорично відхилені Міністерством народної освіти.

Брав участь у роботі Чернігівської громадської бібліотеки (нині – Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових), був членом її правління, дбав про її комплектування. Список книг, подарованих ним цій бібліотеці в 1894 р., нараховував 60 найменувань. Упорядкував також книгозбірню губернського земства; під його керівництвом було складено каталог цієї бібліотеки.

Таким чином, в юності та в молодості Грінченко пройшов шлях від самостійного здобуття знань до активної громадської діяльності. Його народолюбні переконання міцніли під впливом українських просвітників, зокрема представників народного руху.

Чернігів відіграв важливу роль у становленні Бориса Грінченка як видатного діяча українського національного руху. Чернігів кінця XIX – початку XX ст. був містом, де на тлі загальноросійської політики русифікації все ж тривали культурні і освітні ініціативи, що підтримували національне відродження. Як чиновник Чернігівського земства, Б. Грінченко проявив себе не лише як сумлінний службовець, а й як просвітник, який використовував свої можливості для реалізації ідей народної освіти. Його праця в земстві,

дозволила впливати на розвиток українського шкільництва, зокрема сприяти відкриттю нових шкіл, впровадження якісних підручників.

РОЗДІЛ 3

БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЧЕРНІГОВІ ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ І ПРОСВІТНИК

3.1. Участь Бориса Грінченка в громадсько-політичному житті Чернігова 1890-х – початку 1900-х рр.

У 1894 році Б.Д. Грінченко переїхав до губерньського міста Чернігова. В автобіографії єдиною мотивацією зміни місця проживання була необхідність «вчити доньку»⁷⁷. Однак, на думку дослідників, його вибір Чернігова також міг бути пов'язаний з відродженням та активністю української громади у провінційному місті на той час. Крім того, з січня 1894 року Б. Грінченко працював у Чернігівському губерньському земстві. Спочатку як секретар губерньської земської оціночної комісії він організував видання бібліотеки популярних просвітницьких книжок і був одним із керівників нелегальної чернігівської «Громади», попередниці товариства «Просвіта». У період з 1894 по 1902 рік до кола громадівців, до якого входив Б.Д. Грінченко, належали такі видатні особистості, як І.Л. Шраг, В.Т. Андрієвський, А.В. Верзілов, С.В. Василевський, А.Л. Глібов, М.М. Грінченко, Г.О. Коваленко, М.М. Коцюбинський, І.І. Руденко, О.О. Русов, С.Ф. Русова, В.Ф. Степаненко, Є.К. Тимченко та інші⁷⁸. Усі ці діячі мали значний вплив на розвиток місцевого учительства, надаючи йому «український настрій».

Важливими елементами розвитку цього середовища стали організоване в Чернігові Учительське Товариство, а також діяльність у сфері народного шкільництва та створення систематичного каталогу книг для народу. Завдяки своєму значному педагогічному досвіду, Б. Д. Грінченко безсумнівно висловлював своє компетентне бачення. Чернігівські громадівці щорічно організовували «Шевченківські свята», вшановуючи пам'ять великого українського поета. У цих заходах брали участь десятки людей. Основний зміст роковин становили реферати, які стосувалися не лише Кобзаря, а й

⁷⁷ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 123 с.

⁷⁸ Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. С. 89.

різних інших тем. Як учасник Чернігівської української громади, Б. Грінченко спеціально готував такі реферати, як «Було, є, буде» і «Нова сім'я»⁷⁹. Одне з Шевченківських свят, що відбулося в середині 1890-х років, викликало жваву дискусію щодо методів діяльності сучасного громадянства, до якої долучилися І. Шраг, С. Лисенко та Б. Грінченко.

Пізніше він став секретарем державного правління. Таким чином, його інтелектуальний простір значно розширився.

У Чернігові Б. Грінченко успішно поєднував активну громадську та видавничу діяльність з популяризації української мови, у 1894 р. він організував видавництво для випуску популярної літератури та романів для народу.

В цей час у „Земском сборнике Черниговской губернии” було опубліковано кілька його педагогічних праць, зокрема стаття „Народные учителя как сельские хозяева”. У ній критично аналізувалася пропозиція деяких шкільних та господарських діячів зробити народних учителів зразковими господарями. Прибічники такого проекту вважали, що це сприятиме поширенню серед народу передових сільськогосподарських знань, допоможе зблизити селянина та вчителя, суттєво поліпшить матеріальний стан останнього⁸⁰.

Не заперечуючи необхідності поширення серед селян знань і вмінь раціонального господарювання, автор водночас переконливо доводив неспроможність такої ідеї й наголошував: лише створення широкої мережі добре організованих сільськогосподарських шкіл для дітей, які вже закінчили початкове навчання, сприятиме підвищенню культури праці, а, отже, і життєвого рівня селян. Що ж до вчителя, то тільки збільшення заробітної плати поліпшить його матеріальне становище, створить умови для нормально виконання прямих обов'язків вихователя⁸¹.

⁷⁹ Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К., 2017. С. 137.

⁸⁰ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. С. 112.

⁸¹ Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. С. 115.

В 1895 р. у цьому ж збірнику надрукували статтю Б. Д. Грінченка „К вопросу журнале для детского чтения в земской народной школе”. В ній автор розвиваючи думку про неможливість дати учням початкової школи більше, ніж елементарну грамоту, детально розглядав один із засобів подальшого їх розвитку – дитячий часопис. Мету такого періодичного видання педагог вбачав у систематичному впливі на формування світогляду юної особистості. Щоб досягти бажаного результату, пише він, видавцеві треба врахувати чимало важливих моментів. Серед них – точне визначення віку читачів, високі вимоги до змісту публікацій, грамотна мова творів, зовнішній вигляд журналу тощо⁸².

У 1894 р. Б. Д. Грінченко організував єдине на той час у Російській імперії видавництво дешевих українських книжок для народного читання. Аби здешевити видавничий процес, подружжя безкоштовно переписувало та редагувало рукописи, правило коректуру, а також виконувало всі адміністративні функції. Завдяки їхній праці побачили світ майже 50 назв книжок загальним тиражем 200 тис. примірників. Серед них твори П. А. Грабовського, Є. П. Гребінки, М. М. Коцюбинського, Ю. А. Федьковича, Т. Г. Шевченка, а також самого Бориса Дмитровича та його дружини⁸³.

Окрім монографії «Огляд земської книгарні», він з позиції державного службовця підняв питання якості роботи книгарень та бібліотек. У звітах Чернігівської земської управи зафіксовані його ініціативи щодо виділення субсидій на організацію та поповнення учнівських та вчительських шкільних бібліотек, створення мережі безкоштовних сільських бібліотек та розробки порядку комплектування книжкових фондів. Б. Грінченко також описує діяльність земської книжкової крамниці та організацію мережі її повітових філій, а М. Грінченко згадує про цю діяльність у своїх споминах «Чернігівська українська громада»⁸⁴.

⁸² Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. С. 141.

⁸³ Комарова О. Гоноровий видавець (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). *Студентський меридіан*. 2013. 9 грудня. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/?p=1298>

⁸⁴ Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. С. 259.

Зрозуміло, що незабаром Чернігівське жандармське управління повідомило місцевий департамент поліції про появу таємного антиурядового політичного гуртка, до складу якого входили: статист Оцінно-статистичного бюро при Чернігівській губернській земській управі Михайло Коцюбинський, його дружина, «раніше засуджена» Віра Дейша, секретар губернської земської управи Борис Грінченко, правник Ілля Шраг та інші⁸⁵.

Взагалі чернігівський період позначився активною участю просвітнього діяча в культурно-громадському житті України. Він разом із М. М. Коцюбинським, М. М. Грінченко, М. Ф. Чернявським, В. І. Самійленком входить до нелегальної чернігівської української громади, що поряд із загальнодемократичними вимогами пропагувала ідеї поширення національної освіти й культури. Разом зі своєю дружиною Борис Дмитрович безкоштовно впорядковував музей українських старожитностей В. В. Тарновського, в якому налічувалося понад 750 одних лише безцінних шевченківським експонатів. Ці та інші заходи Б. Д. Грінченка на терені українства спричинили негативну реакцію губернських властей. Наприкінці 1899 р. під тиском місцевої адміністрації він змушений був залишити посаду в земстві й жити лише з літературного заробітку⁸⁶.

У 1901 р. члени редакційної колегії журналу «Киевская старина» запропонували Борисові Дмитровичу доопрацювати матеріали для словника української мови. Ці матеріали почав збирати ще в середині XIX ст. П. О. Куліш. У 1864 р. їх передали гурткові київських літераторів, а ще пізніше вони потрапили до редакції часопису. Хоч уряд переслідував будь-яку українську діяльність, упродовж усіх цих років у поповненні та уточненні зібраного взяло активну участь широке коло людей, у тому числі багато відомих діячів української культури і науки – П. Г. Житецький, О. Я. Кониський, О. П. Косач, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, В. П. Науменко, І.

⁸⁵ Верзилів А., Грінченкова М. З життя чернігівської Громади 1880-90 рр. / Чернігів і північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. 1928. С. 478.

⁸⁶ Погрібний А. Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX – початку XX ст. : Питання ідейно-естетичної еволюції. С. 107.

С. Нечуй-Левицький, Є. К. Тимченко, Д. І. Яворницький та ін. Фактично це була праця кількох поколінь української інтелігенції, яка потребувала серйозної наукової обробки, адже за такий довгий час неодноразово змінювалися методика роботи, принципи добору та система опрацювання слів.

3.2 Реалізація видавничого проєкта Б. Грінченка

Розуміння Борисом Грінченком того, що художнє оформлення книги, як відповідність між формою і змістом, виховує любов до прекрасного через досконалість, привело його до бажання займатися видавничою діяльністю під час викладання в школах.

Ця ідея була реалізована на практиці в чернігівський період його життя і творчості залишалася одним із напрямів просвітницької і, ширше, культурної діяльності Бориса Грінченка до останніх років його життя.

Борис Грінченко надавав великого значення перекладу чудових творів іноземних авторів, вважаючи, що такі твори пробудять інтерес до життя інших народів, і займався перекладацькою роботою все життя, залучаючи до неї дружину і дочку.

На думку Б. Грінченка, така література є «великою світовою літературою, скарбом усього людства, вона б могла захопити серця і почуття навіть найменш освічених сільських читачів». Грінченко «виховує і розвиває» людей, формує їхні естетичні смаки та «..... тим самим наближає всіх нас до того ще далекого, але неминучого моменту, коли люди перестануть ділитися на класи і стануть одним союзом громадян рівної культурності й освіченості кожної національності»⁸⁷.

Хоча Б. Грінченко вважав, що своєю освітньо-просвітницькою діяльністю заклав підвалини національного пробудження, він не був «просвітителем» у вузькому розумінні цього терміну, оскільки його освітньо-просвітницька діяльність сприяла формуванню національної свідомості через

⁸⁷ Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко». С. 89.

поширення знань. І незважаючи на те, що працювати доводилося в дуже складних, а часом і нестерпних умовах, «тут він був великим першопрохідцем», - зазначав В. Шаян⁸⁸.

Безсумнівно, як і будь-який художник, він мріяв і уявляв себе повністю зануреним у світ літератури. Борис Грінченко ділився своїми бажаннями з рідними та близькими друзями, зізнаючись, що хотів би хоча б на два роки віддатися літературній діяльності. Витрачаючи години, рік за роком, Борис Грінченко працював над своїм масштабним тритомником «Етнографічні матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх губерніях» (1895-1899)⁸⁹.

У той же час виникла досить серйозна проблема. Через напруженість з Московією в Україні ніхто не хотів друкувати твори національних авторів. У 1894 році в Чернігові Борис Дмитрович захопився ідеєю створення видавництва, яке б випускало доступну популярну літературу для задоволення народних потреб. Він був наполегливим новатором національної ідеї – що б не сталося, він досягав поставлених цілей. Щоб знизити вартість книг, редагування та коректуру рукописів взяли на себе подружжя Грінченків.

В умовах суворої цензури йому вдалося використати кошти покійного письменника та мецената Івана Яковича Череватенка, який заповів 1000 рублів на українське книговидання. Завдяки цим коштам було видано 45 книг народно-просвітницького змісту загальним накладом 200 тисяч примірників. Ніхто не міг зрівнятися з Б. Грінченком у самовідданості національній ідеї. Він сам надихав прикладом, але й інших вимагав працювати. Михайло Коцюбинський у листах називав його «господарем», хоча сам Борис Дмитрович щиро вважав себе «людиною повинності»⁹⁰.

⁸⁸ Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди століття з дня його народження). *Визвольний шлях*. Річник 10, кн. 11–12. С. 1295.

⁸⁹ Грінченко Б. *Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях* : [в 3 т.]. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1895–1899. Вып. 1 .

⁹⁰ Погребняк І. В. Топос Чернігова в епістолярній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Ч.ІІІ. №24 (235). С. 145.

У праці «Перед широким світом» (1907) автор узагальнив свій досвід просвітницької діяльності та акцентував увагу на необхідності пояснення глибинного змісту творчої спадщини Тараса Шевченка. З цієї точки зору, поезія Кобзаря, як і його прозові твори, мають бути цілком зрозумілими широкому загалу. А для того, щоб поезія Кобзаря була зрозумілою і допомагала українцям «проливати кров рабів», необхідно працювати над розумінням поезії Кобзаря, як це робив сам Б. Грінченко.

Очолюючи відділ народної освіти в Чернігівській земській управі, Борис Грінченко активно долучився до видання та розповсюдження науково-популярної літератури для широких верств населення. Такий акцент на просвітницькій діяльності призвів до низки проблем. Однією з головних була постійна боротьба з царською цензурою за видання книг. Борис Грінченко видавав книжки власним коштом, платив переписувачам з особистих коштів і надсилав ці далекі від цензурної політики видання до цензури під різними псевдонімами, через різних людей і з різних місць. Видавнича діяльність Бориса Грінченка в Чернігові послужила зразком для заснування «Благодійного товариства для видання корисних і недорогих книжок» у Петербурзі, де видавалися масові брошури українською мовою. Було видано низку книг, чітко спрямованих на національне пробудження широких верств українського селянства, зокрема «Жанна д'Арк», біографії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та Є. Гребінки.

Як зазначає Іван Франко, українське книговидання у 1898-1899 роках було винятково плідним, відзначаючи особливу роль Б. Грінченка. Друкована книга стала дієвим інструментом національної освіти, а остання сприяла піднесенню культурного рівня українського народу, формуванню його національної свідомості, самопізнання та національної ідентичності. Водночас видавнича справа викликала у нього суперечливі почуття. З одного боку, він розумів важливість і необхідність проекту і намагався продовжувати його, незважаючи на всі труднощі, а з іншого - відчував розчарування від відсутності практичної допомоги з боку тих, хто мав би

підтримувати подібні ініціативи, що інколи закінчувалося відчаєм і безперспективністю⁹¹.

У статті «Народные учителя как сельские хозяева», написаній у чернігівський період, Б. Грінченко критикує проект перетворення народних вчителів на зразкових селян, який просували деякі керівники шкіл та підприємці. Незважаючи на критику, він підтверджує актуальність цих питань і акцентує увагу на необхідності раціонального господарювання та підвищення культури праці і її продуктивності в Україні, що, в свою чергу, підвищує рівень життя селянства⁹².

У чернігівський період просвітницька діяльність Бориса Грінченка вийшла на якісно новий рівень - не на суто місцевий, як тоді, коли він викладав у Харкові та Катеринославі, а на всеукраїнський, і навіть на всеросійський, коли він відкрив і керував видавництвом у Санкт-Петербурзі. Це був новий рівень.

Етнографічні матеріали Б. Грінченка, зібрані у Чернігівській та сусідній із нею губерніях, уміщені у III томі «Пісні», видрукувані у 1899 р., є цінним та плідним матеріалом. Укладач у передмові писав: «Относительно языка я старался передать особенности записей со стороны фонетической»⁹³. Тому етнографічна спадщина Б. Грінченка фіксує унікальні старожитні риси лівобережного говору північного наріччя української мови.

Також від його пера було написано багато дитячих творів.

Отже, чернігівський період був дуже плідним для Бориса Грінченка особисто, як з точки зору творчої діяльності, спрямованої на глибоке і всебічне осмислення набутого педагогічного досвіду та просвітницької діяльності, так і з точки зору українського модернізаційного проекту (українського національного відродження) та пробудження національної свідомості.

⁹¹ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. С. 171.

⁹² Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: (з нагоди століття з дня його народження). С. 1295.

⁹³ Гринченко Б.Д. Этнографические материалы... С. 16–17

3.3 Роль подружжя Грінченків в упорядкуванні колекції Василя Тарновського

Тогочасні потреби українського суспільства вимагали якомога ширшої участі свідомої інтелігенції в усіх сферах науки, культури, політики та освіти. Саме тому Грінченки, які присвятили своє життя титанічній справі відродження національної свідомості, займалися також різними аспектами книговидавання: видавничою справою, бібліотечною справою, бібліографією і навіть книжковою торгівлею. Кожна з цих сфер культурного життя має свій внесок, вартий окремого дослідження, як на практичному, так і на теоретичному рівні. Бібліотечна справа була важливою складовою ідейних переконань та практичної діяльності родини Грінченків. Адже однією з головних освітніх проблем була нестача відповідної літератури. Через жорстку цензуру та брак коштів на закупівлю, сільські бібліотеки не мали жодної книжки українською мовою.

У 1890 році влада створила нову перешкоду на шляху української книги до читача, запровадивши спеціальні каталоги для публічних бібліотек. Після цього книги можна було купувати лише за цими каталогами, тому українські книги перестали надходити до бібліотек⁹⁴.

Існувало також спеціальне державне розпорядження, яке фактично забороняло книги на «малоросійському наріччі». В архіві зберігалася колекція рукописних творів українських авторів, яку Грінченки створили для шкільних бібліотек, щоб «таким чином поповнити свої бібліотеки». Крім того, вони розробили цілу систему, спрямовану на видання книг в обхід цензурних заборон⁹⁵.

Видатний культурний діяч і меценат, Тарновський відіграв важливу роль у збереженні пам'яток минулого України: у 1896 році до Чернігівського губернського земства надійшла його заява: «Я передаю Губернський музей старожитностей, який я збирав протягом усього свого життя, у власність і

⁹⁴ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. С. 211.

⁹⁵ Лаевский С. Три условия Василия Тарновского. Зеркало недели. 2005. № 29. URL: http://zn.ua/SOCIETY/tri_usloviya_vasiliya_tarnovskogo-44063.html.

управління Земству у власність і управління, щоб воно забезпечило належне його збереження і зробило його доступним для публіки згідно з відомими правилами»⁹⁶.

Грінченки, які мали відповідний досвід організації підпільної шкільної бібліотеки та невдалих спроб співпраці з тогочасними видавництвами, взялися за цю проблему в глобальному масштабі. У 1896–1897 рр. силами подружжя Грінченків безкоштовно впорядковано зібрання колекції старожитностей В. В. Тарновського, значну частину якої становили стародруки й рукописи. Саме Грінченки добилися передачі колекції земству, описали зібрання та створили його каталог, який побачив світ 1900 р. у земському видавництві⁹⁷.

Коли Чернігівське земство після довгих дискусій ухвалило рішення про заснування Музею українських старожитностей, постала ще одна проблема - його розташування та планування. Перші спроби каталогізації колекції були зроблені самим В. Тарновським та М. Біляшівським, відомим археологом, етнографом та громадсько-політичним діячем, але вони не були завершені. Борис Грінченко, який на той час жив з родиною в Чернігові, вирішив добровільно взяти участь у цій складній роботі. Український письменник, вчений, видавець навчальної літератури та громадський діяч, він вважав своїм моральним і громадським обов'язком каталогізувати та впорядкувати видатну колекцію В. Тарновського. Борис Дмитрович та його дружина М. Загірна щодня протягом півроку працювали в холодній кімнаті, впорядковуючи та каталогізуючи предмети, рукописи та малюнки Влітку 1902 року родина Флінченків була змушена переїхати до Києва⁹⁸.

Стаття Б. Грінченка «Музей Василя Тарновського» («Літературно-науковий вісник», 1900), критичний нарис, опублікований у журналі «Земский сборник Черниговской губернии» в 1899 році, та газета «Киевские

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Неділя А. До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Скарбниця української культури. Чернівці, 1996. С. 5.

⁹⁸ Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. С. 235.

ведомости», «Музейна біда такі як репортаж про «музейні нещастя», допомагають правильно оцінити епічну боротьбу подружжя за порятунок музею (1904 р.).

Що ж це за музей, дуже цікавило Бориса Дмитровича та його дружину, адже в 19 столітті завдяки діяльності трьох поколінь родини Тарновських на Чернігівщині виник відомий на всю країну осередок культури та мистецтва - Качанівка. Його перший власник, Геннадій Тарновський, був шанувальником мистецтва, який підтримував і допомагав талановитим художникам, музикантам і письменникам, коли це було можливо.

Маючи великі статки, він зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею, в якій експонувалися роботи Ван-Дейка, Тернера, Брюлова, Айвазовського, Кіпренського і Штернберга. Григорій Степанович познайомився з Тарасом Шевченком і купив у нього знамениту «Катерину». Після смерті Григорія Тарновського Качанівку успадкував його племінник Василь Тарновський, якого називали старшим сином, не плутати з його сином Василем. Василь Тарновський був добре освіченим, займався наукою і був відомий як ліберально-демократичний громадський діяч. Численних почесних гостей з наукової та мистецької сфери завжди тепло приймали в Качанівці, часто з фінансовою підтримкою⁹⁹. Це підтверджують щоденники почесних гостей, листування Тарновського та один з артефактів музею - «Качанівський альбом», який містить понад 600 автографів почесних гостей. Чернігівські дослідники працюють над їх розшифровкою та збирають біографічні відомості про цих людей.

Атмосфера свободи сформувала характер і мислення В.В. Тарновського-молодшого. Ще в юності він зацікавився історією своєї країни і вирішив створити колекцію пам'яток матеріалів і документів, що характеризують Україну. Згодом він зрозумів, що створити таку колекцію за короткий час одній людині неможливо.

⁹⁹ Неділя А. До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. С. 4.

У 1899 році частина новообраних гласних спробувала скасувати рішення своїх попередників про прийняття музею. Вони стверджували, що земство не може дбати про «вищі культурні потреби» своїх мешканців, коли йому бракує коштів для задоволення їхніх елементарних потреб. Б. Грінченко сказав про них: «Ці пани не дбали про народ. Вони не були свідомі національної самоповаги, вони смоскалізувалися, вони старалися показати, що вони більше москалі, ніж москалі, і в той час, як великоросійський князь Долгоруков обстоював музей, українці протестували проти Українського музею»¹⁰⁰. Однак, на щастя, демарш не був підтриманий ні парламентською більшістю, ні генерал-губернатором Є. Андрієвським. Після довгих дискусій було вирішено, що музей будуватимуть на вулиці Смоленській (нинішня вулиця Шевченка), а будівлю сирітської ремісничої майстерні перебудували. Будівництво було завершено наприкінці 1901 року, і в місті з'явилася знаменита псевдоготична будівля. На той час колекція Тарновського частково перебувала в Чернігові, але здебільшого в Києві.

Їх привезли до Чернігова восени 1901 року і почали облаштовувати музей; першим хранителем музею було призначено М. Грінченка, що не було затверджено чернігівським губернатором; 25 квітня 1902 року хранителем музею став відомий громадський і культурний діяч А. Шерухін. Музей українських старожитностей В.В. Тарновського було відкрито для відвідувачів. На жаль, ніяких урочистостей тоді не відбулося; у 1906 р. музею було присвоєно ім'я В.В. Тарновського. Завдання каталогізації колекції взяло на себе подружжя Б. та В. Грінченків, які виконували цю роботу безоплатно.

Грінченки впорядкували й каталог бібліотеки друкованих видань колекції (усього більше 5 тис. одиниць), який планували видати окремим томом. «Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского» був високо поцінований сучасниками і майже зразу став бібліографічною рідкістю.

¹⁰⁰ Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. С. 231.

Діяльність Б. Грінченка в Чернігові стала одним із ключових етапів у його житті. Грінченко як активний учасник Чернігівської громади, він брав участь у численних культурно-просвітницьких заходах, спрямованих на збереження та популяризацію української мови, освіти та культури. Разом зі своєю дружиною Грінченко впорядкував колекцію Василя Тарнавського. Також Грінченко виступав не лише як педагог, а й як реформатор освітнього процесу, наполягаючи на викладанні українською мовою та розробляючи навчальні матеріали. Його педагогічна діяльність сприяла формуванню нового покоління свідомих українців, здатних поротись за свою культурну та політичну незалежність.

РОЗДІЛ 4

БОРИС ГРІНЧЕНКО В ЧЕРНІГОВІ ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ

4.1. Б. Грінченко у нарисі М.Чернявського «Кедр Ливана»

Велике значення для дослідників мають спогади М. Чернявського про Б. Грінченка в «Кедр Ливану»: «Я познайомився з ним особисто в Чернігові на початку лютого 1901 року, - розповідає М. Чернявський про своє знайомство з Б. Грінченком. В той час, з кінця січня до початку лютого, лютувала остання зима, засипавши Чернігів глибоким снігом і вкривши сади та вуличні дерева незвичайно привабливим інеєм»¹⁰¹. Читача приваблюють переважно поетичні метафори, які обрамляють твір автора художнім кільцем. М. Чернявський був одним із друзів Б. Грінченка. Вони зустрічалися з його родиною, мріяли і довіряли один одному.

Борис Дмитрович багато розповідав М. Чернявському про своє минуле життя. Використовуючи метафоричний образ мужнього ліванського кедра, автор спогадів змальовує Грінченка як особистість, митця, громадського діяча і трудівника-патріота. Він бачив Бориса Грінченка зблизька: у його стосунках з людьми, родиною, роботою... Автор спогадів підкреслює невтомну працьовитість Грінченка та почуття обов'язку перед Україною: «Він свідомо обмежував себе. Він відмовився від власних інтересів, поставив собі за святиню український народ і поставив собі за мету служити цьому народові. Всі його думки і мрії були для народу Батьківщини. Все моє життя було для народу моєї Батьківщини. І на цьому тримається вся філософія і мораль.». Так, це був обов'язок, якому Грінченко присвятив своє життя, і яким він був володарем. Він свідомо зрікся красивого життя і присвятив себе тільки одній меті: служінню народові вітчизни¹⁰².

¹⁰¹ Чернявський М. Кедр Ливана : спогади про Бориса Грінченка / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, С. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 58.

¹⁰² Чернявський М. Кедр Ливана... С. 61.

М. Чернявський згадує у спогадах про Б. Грінченка: «Він входив до складу тієї політичної всеукраїнської організації, що згодом винесла українську справу на широкий світ і стала Центральною Українською Радою та її секретаріатом. Історики української реконструкції з часом звернуть увагу на діяльність цієї організації та громади. Бо без цієї громади Чернігів перестав би бути Черніговом, не став би одним з найважливіших центрів українського культурного і політичного життя, не накопичилася б та літературна сила, яка там завжди була. Як я вже згадував, до цієї громади мене ввели Грінченко, Коцюбинський та І.Л. Шраг».

Роботи було більше, ніж людина може виконати за все життя, і М. Чернявський висловив це в тому, що тепер прийнято вважати життєвим кредо Бориса Грінченка: «Він працював більше, ніж жив. Він працював більше, ніж жив». Він працював більше, ніж жив. Але він не берег своїх сил. Для такого українського письменника, як Куліша, Грінченка, вік звичайної людини не дозволяє йому зробити всю ту роботу, яка б змусила когось плакати за ним. Грінченко дуже любив Україну. В центрі всіх його думок і діяльності була Україна. І він звертав увагу так чи інакше на кожну дрібницю, пов'язану з Україною.»¹⁰³.

У своїх спогадах М. Чернявський змалював портрет Б. Грінченка чернігівського періоду, і мемуарист підкреслює такі риси митця, як спокійна впевненість, чесність і простота: «Голова, вуса і борода з густого і міцного чорного волосся. Ніс прямий, трохи довгий. Дві характерні складки між бровами, під якими спокійні, іноді холодні, горді очі. Відвертість і впевненість. Саме ці риси першими впадають в око спокійного і мовчазного Грінченка»¹⁰⁴.

Чарівна людина, Б. Грінченко був привабливою постаттю в дружньому колі: «Але в невеликих гуртках і в інтимних розмовах, де виражалася душа людини, він був незамінним співрозмовником і товаришем. Щирий, простий,

¹⁰³ Там само. С. 63.

¹⁰⁴ Там само. С. 59.

не позбавлений гумору і влучної спостережливості, він міг багато сказати сам і дати висловитися іншому». Фрінченко був цікавим співрозмовником. Я міг говорити з ним і слухати його годинами, вечорами, не відчуючи втоми. Він багато знав. Життя в той час, коли я з ним познайомився, навчило його врівноваженості, розсудливості і мудрої толерантності. Він ніколи не робив різких і нетактовних зауважень про відсутніх у розмові. Це було тому, що я вже чув його різкість раніше¹⁰⁵.

М. Чернявський, наголошуючи на феномені працездатності митця, також підкреслює його енергію, природні обдарування та різнобічні таланти: «Якби Фрінченка не виключили в ранньому віці з п'ятого чи шостого класу реального училища, не посадили в тюрму (з політичних мотивів!)) і здобув би вищу освіту в сільській школі замість учительської, то я думаю, що його природні таланти і величезна енергія дали б йому змогу розвинути такі розумові і наукові сили, яких не зміг би досягти майже ніхто з сучасних йому діячів і науковців. Але його спіткала інша доля. Замість стін університетів та інститутів, музеїв, бібліотек і картинних галерей вона закинула його в Нижню Сироватку та інші юрти. Коли Борис Дмитрович подавав вечерю і помічав, що ложки і миски не вимиті, вона швидко витирала їх спідницею перед ним, поки він стояв біля плити, і з ввічливою посмішкою доброї господині приносила до столу. ...»¹⁰⁶.

Разом з М. Чернявським читач може зазирнути у творчу лабораторію Б. Грінченка. Борис Грінченко розповідав інтерв'юєру: «У цьому саду, в цій альтанці, навесні, я написав «Ясну зорю». В цьому саду, в цій альтанці, навесні, я написав «Ясну зорю». Соловейко плаче... Зроби щось, поки ти в офісі. Добре. Була весна, співали солов'ї, дружина і донька міцно спали вранці перед роботою і школою, небо було чистим, душа була чистою, а я писав «Ясні зорі»: Ось так я це відчував»¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Там само. С. 72

¹⁰⁶ Там само. С. 81.

¹⁰⁷ Там само. С. 73.

Образ кедр в Лівані є символом духу Грінченка: «Коли в Україні встановлять пам'ятник Грінченку, на одному з рельєфів на пам'ятнику має бути зображений кедр як символ його духу. На вершині гори, проти бурі та вітру... Напружений, але сильний і непереможний. Впевнений у собі і в тому, що йому протистоїть вороже військо, він нарешті вирівняв свою фігуру»¹⁰⁸.

4.2. Б. Грінченко як член Чернігівської громади у спогадах Марії Загірньої (Грінченко)

Марія Грінченко (уроджена Гладиліна) народилася 1 (13) червня 1863 року в Богодухові. Вона була донькою дрібного чиновника місцевого самоврядування. Завдяки своєму родинному походженню отримала освіту в галузі історії, літератури та кількох мов. Дружина Бориса Грінченка, мати Насті Грінченко. Відданість народу своєї батьківщини, працьовитість і талант чоловіка пробудили в її серці палку любов до України, якій вона присвятила все своє життя. Народжена росіяною, вона захопилася ідеєю українського національного відродження, і з цього моменту М. Грінченко почала розвиватися як письменник, видавець і педагог. Політичні реалії змусили Марію Грінченко приховувати свою діяльність на ниві української просвітницької літератури під псевдонімами та машкарами - М. Чайченко, М. Доленко та ін., але в історії літератури вона відома як Марія Загірня.

Софія Русова, яка познайомила з Марією Грінченковою під час її перебування в Чернігові, тепло відгукувалася про неї та вихваляла її лагідну і скромну вдачу: «Між українськими жінками не могло бути скромнішої жінки, ніж Марія Миколаївна Грінченкова. Вона одягалася просто, мала лагідну вдачу, була тихою, але завжди уважною, спостерігала за всім, що її оточувало, великими, розумними очима. Вона любила свого чоловіка Бориса Грінченка з якоюсь побожною відданістю, допомагала йому в його великій (як вона це називала) службовій роботі, брала на себе всі його господарські

¹⁰⁸ Там само. С. 84.

обов'язки і була готова показати себе для чого завгодно, тільки не для честі бути дружиною Грінченка»¹⁰⁹.

Як член чернігівської громади, Борис Грінченко залишив значний слід в українському культурному та науковому розвитку. Його діяльність була тісно пов'язана з багатьма патріотично налаштованими інтелектуалами, серед яких важливу роль відігравала його дружина Марія Грінченко.

Її спогади відображають не лише їхнє особисте життя, а й ширший контекст його громадської діяльності, адже Борис Грінченко був одним із представників Чернігівської громади - важливого осередку інтелектуалів, які працювали над розвитком української національної думки¹¹⁰.

Марія Грінченко з повагою описувала свого чоловіка в контексті його участі в роботі Чернігівської громади, зазначаючи, зокрема, що Грінченко, як і багато інших членів цієї громади, активно підтримував ідею культурного відродження в Україні. Вона підкреслила, що Грінченко був відданий українській справі не лише своїми науковими здобутками, а й журналістською діяльністю, педагогічною працею та активною участю у формуванні національної свідомості¹¹¹.

Марія згадує, як обговорювала з іншими членами громади такі питання, як освіта, розвиток української мови та літератури, підтримка місцевих культурних заходів. Спогади Марії Грінченко допомагають нам зрозуміти, наскільки складною була доля чернігівської громади. Це пов'язано з тим, що їхня діяльність часто контролювалася російською владою, яка намагалася придушити будь-які прояви підтримки національного відродження. Вона підкреслює, наскільки важливою для її чоловіка була підтримка тих, хто тісно співпрацював з громадою, таких як Драгоманов, Франко та Антонович¹¹².

¹⁰⁹ Лашко В. М. Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. 2015. С. 6.

¹¹⁰ Грінченкова Марія. Чернигівська українська громада. Спогади / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників. Київ, 2023. С. 190–194.

¹¹¹ Грінченкова Марія. Чернигівська українська громада... С. 192.

¹¹² Там само. С. 193

Марія зазначає, що Борис Грінченко брав активну участь у підвищенні рівня народної освіти, особливо в маленьких містечках і селах. Він прагнув, щоб усі українці, незалежно від їхнього соціального статусу, мали можливість здобувати знання та розвивати свої здібності. Це відображало його глибоке переконання, що без освіти неможливий національний розвиток і що українська культура має бути доступною для всіх верств населення. Грінченко виступав за створення шкіл з вивченням української мови та літератури і підтримував ідею написання підручників на основі української мови.

Попри всі труднощі, з якими стикався український рух у той час, чернігівська громада залишалася одним з головних осередків українського національного руху. Діяльність Бориса Грінченка як члена громади стала важливим кроком у збереженні та розвитку української культури. Він був не лише членом громади, а й одним з її ідейних натхненників та організаторів публіцистичної і наукової діяльності.

Просвітницька діяльність та боротьба за права українців стали важливою складовою боротьби за національну незалежність України, яка стала головним сенсом життя Б. Грінченка. Одним із важливих аспектів діяльності Чернігівської громади була боротьба за збереження української мови в умовах русифікації¹¹³.

Як мовознавець, Борис Грінченко активно виступав за впровадження української мови в офіційні документи та освітній процес, що свідчить про його глибоке переконання у важливості мови як фундаментального елементу національної ідентичності. Його діяльність не обмежувалася теоретичними статтями та публікаціями, а й включала практичні дії, спрямовані на те, щоб українська мова стала невід'ємною частиною освітнього процесу та публічної сфери. Завдяки спогадам Марії Грінченко можна зрозуміти, наскільки глибоко Борис Грінченко переймався національними питаннями і як його

¹¹³ Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX початку XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 62.

діяльність як члена Чернігівської громади стала важливим елементом національно-культурної боротьби за незалежність України.

Аналізуючи спогади сучасників про перебування Б. Грінченка в Чернігові, можна зробити висновок, що цей період його життя відіграв важливу роль у його житті. Як свідчать згадки Миколи Чернявського в нарисі «Кедр Ливана», Грінченко справив глибоке враження на сучасників своєю принциповістю, працездатністю та самовідданою роботою за українську мову. Він постав у пам'яті сучасників як людина непохитних переконань, яка своєю невтомною працею наближала національне відродження.

Особливо широко у своїх спогадах підкреслює важливу роль Грінченка в Чернігові його дружина Марія Загірня. Вона підкреслює його роль в українській освіті, пропаганді національної мови та літератури. Його боротьбу за права українців у складних умовах імперського тиску. Завдяки його зусиллям Чернігів став осередком українського культурного життя, де гуртувались однодумці, які прагнули незалежної та самостійної країни.

Отже, перебування Грінченка в Чернігові було важливим етапом його життя та діяльності. Саме тут він зміг реалізувати свої ідеї, знайти підтримку серед однодумців і залишити значний слід в історії українського національного руху.

ВИСНОВКИ

У роботі чернігівський період життя Бориса Грінченка було проаналізовано у контексті розвитку міста у другій половині XIX ст., це дозволило дослідити зв'язок між поведінкою окремої особи та соціокультурною ситуацією, в якій вона діяла. Було доведено, що у Чернігові Борис Грінченко опинився у центрі суспільно-політичного життя міста, результатом чого стала його плідна діяльність у сферах громадського активізму, важливих для нього з юності, – просвітницькій роботі, етнографічних пошуках, літературно-мовознавчих розвідках, видавничій справі тощо.

Громадська так культурно-просвітницька діяльність Бориса Грінченка в Чернігові стала важливим етапом не лише його життя, а й українського національного руху. Протягом цього періоду просвітник важливу роль у громадському житті регіону, насамперед працюючи в Чернігівській громаді, яка стала значним осередком української інтелігенції. Б. Грінченко активно сприяв організації громадських заходів, що стимулювало розвиток національної свідомості. Як публіцист, він активно співпрацював із місцевими виданнями, розглядаючи актуальні питання мовної політики, освіти, а також соціального становища селян і робітників. У Чернігові Грінченко комунікував з колом місцевих громадських діячів – представників земства, освітян, літераторів, передусім з Іллею Шрагом, Федором Уманцем, Михайлом Коцюбинським, Василем Хижняковим та іншими.

Важливим аспектом періоду перебування Бориса Грінченка в Чернігові було заснування за сприяння підприємця Івана Череватенка видавництва, яке спеціалізувалося на друці україномовних творів – художніх і науково-популярних. Цей проєкт реалізовувався з 1894 до 1899 років, його результатом стало значне поживавлення обігу україномовних видань

Не менш важливим був час перебування Б. Грінченка у Чернігові для його становлення як етнографа. Вчений активно займався укладанням і

публікацією фольклорних матеріалів, зібраних ним у мандрівках в околицях міста. Його етнографічна діяльність справила значний вплив на розвиток української науки, насамперед фольклористики й літературознавства.

До розуміння значущості чернігівського періоду біографії Бориса Грінченка багато додають мемуари, передусім авторства Миколи Чернявського та Марії Загірньої (Грінченко). Якщо М. Чернявський описує епізоди спілкування з письменником в Чернігові в образних замальовках, у кожній з яких розкривається та чи інша риса характеру, та чи інша ознака його життєвої поведінки, то М. Грінченко більше звертає уваги на діяльність чоловіка у складі Чернігівської громади, додаючи відомості до його образу послідовного захисника української національної ідеї.

Таким чином, аналіз змісту громадської та культурно-просвітницької діяльності Бориса Грінченка в Чернігові впродовж 1894–1902 років дозволив дійти висновку, що у цей час він зміг реалізувати свої ідеї, знайти підтримку серед однодумців, втілити письменницькі задуми й проєкти з легітимації української мови у суспільному житті, передусім у освітньому процесі, чим залишив помітний слід в історії українського національного руху межі ХІХ–ХХ століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Друковані

1. Грінченко Б. Автобіографія / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 13–18.
2. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : [в 3 т.]. Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1895–1899. 768 с.
3. Грінченкова Марія. Чернігівська українська громада. Спогади / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 190–194.
4. Обзор Черниговской губернии ... [по годам]. Чернигов : Тип. губ. правления, 1871-1908. За ряд лет : Прил. к всеподд. отчету начальника Чернигов. губ. За ряд лет изд. литогр. За ряд лет изд. без тит. л. ... за 1881 год. [1882]. 38, [69] с. : табл. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/48197-za-1881-god-1882>
5. Очерк истории города Чернигова. Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1908. 76 с.
6. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления, 1870-1901 г. : с очерком истории г. Чернигова. Чернигов: Тип. [Чернигов.] губ. земства, 1901. 473 с.
7. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / предисл. В. Я. Богучарского. Петроград: «Огни», 1916. 278 с.
8. Чернявський М. Кедр Ливана: спогади про Бориса Грінченка Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники: М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 55–85.

ЛІТЕРАТУРА

9. Вірченко Т., Козлов Р. Непокірний. Грані долі Бориса Грінченка: монографія. Київ : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 372 с.
10. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. К., 1999. 176 с.
11. Кобижча Н. І. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. К., 2017. 204 с.
12. Комарова О. Гоноровий видавець (до 150-річчя з дня народження Бориса Грінченка). *Студентський меридіан*. 2013. 9 грудня. URL: <https://meridian.kpnu.edu.ua/?p=1298>
13. Ковальов Є. Борис Грінченко в автобіографічному та мемуарному дискурсах / Борис Грінченко: сам про себе й у спогадах сучасників : хрестоматія / упорядники М. Будзар, А. Гедьо, О. Іванюк, Є. Ковальов. К. : Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. С. 4–12.
14. Лаевский С. Три условия Василия Тарновского. Зеркало недели. 2005. № 29. URL: http://zn.ua/SOCIETY/tri_usloviya_vasiliya_tarnovskogo-44063.html.
15. Леп'явко С. А. Чернігів – європейське місто. Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2010. 55 с.:
16. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова. К., 2009. 62 с.
17. Лашко В. М. Педагогічна і просвітницька діяльність Марії Грінченко (1863–1928) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2015. 20 с.
18. «Мрії, вистраждані життям ...» : до 145-ї річниці з дня народження Б. Д. Грінченка : колект. моногр. : у 2 ч. / Київ. міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – Київ, 2009. – Ч. 1 / вступ В. О. Огневюка. – 260 с. ; Ч. 2. – 168 с.
19. Неділя А. До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної

наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського. Чернігів, 1996. С. 3–6.

20. Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми освіти. Луганськ : Знання, 2003. 124 с

21. Острянюк А., Аскерова Л. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 5–19.

22. Погребняк І. В. Місто як центр формування українського духовного лицарства кінця XIX – початку XX століття: (на матеріалі епістолярної спадщини Б. Д. Грінченка). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Ч. III. № 20 (207). С. 23–29.

23. Погребняк І. В. Топос Чернігова в епістолярній спадщині Бориса Грінченка. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Ч. III. №24 (235). С. 143–150.

24. Погрібний А. Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 270 с.

25. Рахно О. Я. Чернігівське земство і питання запровадження української мови у початкових школах губернії. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2011. Вип. 41. С. 176–179.

26. Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX початку XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61–62.

27. Русов А. Описание Черниговской губернии. Чернигов. 1899. Т. 2. 377 с.

28. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. Ніжин, 1999. 110 с.

29. Світленко С. Борис Грінченко: структура інтелектуальної біографії. *Ейдос*. 2014-2015. Вип. 8. С. 247-268.

30. Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали / Ред. М.С. Грушевського. К., 1928. 532 с

31. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. К., 1990. 1008 с.,

32. Шара Л. Чернігівська міська дума(70-90-і роки ХІХ ст.). Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2010. 224с
33. Шаян В. Життя і творчість Бориса Грінченка: З нагоди століття з дня його народження. *Визвольний шлях*. 1963. № 11–12. С. 1287–1303.
34. Яременко В. «Людина без копії – Борис Грінченко»: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013 – 2016 роках. Київ : Українські пропілеї, 2017. 258 с.
35. Яременко В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: монографія. Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 383 с.
36. Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів. К., 1958. 136 с.

